

A megszólítási rendszerek és a nyelvoktatás

A kommunikatív nyelvoktatás térnyerése óta a nyelvoktatási arzenálban fokozott fontosságot kapó szerepjátékok alkalmazása során felmerülő hibák egy része a célnyelvi kulturális gyakorlat téves vagy hiányos ismeretéből ered.

A nyelvoktatási gyakorlatban a megszólítások tanítása marginális szerepet játszik. Egyedül a levelezéstanítás foglalkozik vele koncentráltan, egyéb helyzetekben csak véletlenszerűen bukkan fel.² A megszólítási rendszereket az egyes nyelvekben a nyelvtudományi kutatások több évtizede vizsgálják (ERVIN-TRIPP, BRAUN-FORD, BROWN és GILMAN, F. BRAUN, KERBRAT-ORECCHIONI stb.), de a nyelvoktatásból, ezen belül a nyelvtanárok képzéséből ezek a rendszerek a rendszerezett célnyelvi szociolingvisztikai ismeretekkel egyetemben hiányoznak. A jelen dolgozat a kérdés nyelvtanítási fontosságára ad példákat.

I. Megszólítási rendszerek

Egy embernek élete során számos neve lehet, a megszólítás kiválasztása függ a beszélők nemétől, a bizalmasság fokától, a rokoni szálak jellegétől, a hierarchikus távolságtól, a helyszíntől és esetleg idejétől is.

A megszólítási rendszerek két megvalósulási módja a főnévi (névszói) és névmási a gyakorlatban egyszerre is szerepelhet.

¹ BGF Külkereskedelmi Főiskolai Kar Francia Nyelvi Tanszék, főiskolai docens.

² Részletesen megtalálhatóak az adatok az ebben a témakörben négy francia tankönyvcsoomag kötetében végzett felmérés eredményeiről „Az udvariasság elemei a mai francia nyelvben” című PhD értekezésemben. Pécs, 2001. Nyelvtudományi (Alkalmazott Nyelvészeti) Doktori Program.

a) A főnévi megszólítások rendszere

1. A tulajdonnevek

1.1. A tulajdonneveken belül az első eset a családnév. Használhatjuk önmagában, a teljes névvel vagy egy generikus megszólító forma (úr, asszony, kisasszony) betoldásával. Ha önmagában szemléljük, sok mindent elárulhat a viselőjéről. A családnév kifejezheti hierarchikus pozíciókat, például a nemesi előnevek esetén (francia *de*, német *von*), idegen származásunkat vagy regionális hovatarozásunkat. Az egyes nyelvek gyakori családnéveit a nyelvkönyvek általában felhasználják, de hallgatnak az egyéb társadalmi eredetre utaló jelekről. Franciában például a Dupont típusú családnévek elég gyakoriak, de inkább észak-nyugat Franciaországra jellemzőek. A regionális családnévek elég jól felismerhetőek, mégsem aknázzák ki a nyelvkönyvek. Országismereti szempontból jelentősek lehetnek a felmerülő történelmi családnévek. Ezeket a (művelt) anyanyelvi beszélő mind felismeri. FRANÇOISE ZONABEND mutatott rá arra is, hogy a családnévek tájékoztatósi pontokat jelenthetnek az anyanyelvi beszélő számára¹.

Önállóan használt családnévvel csak férfiakat szokás illetni a franciában, ez a használat, ha magázódással párosul, katonás, ha tegezéssel, akkor haveri besorolást kap. Nőket nem szokás a vezetéknevükön megszólítani. (A magyarban megfigyelhető, hogy osztálytársak, kollégák körében bizalmas stílusban elképzelhető a családnéven szólítás nők között is.) Ugyanakkor bizonyos hírességek, színésznők vagy énekesnők említésében a határozott névelő felbukkan nőnemű alakjában, már több évszázada. De ezt a jelenséget csak a legnagyobbakra alkalmazzák (la Callas).

A családnévvel nők esetében rögtön lehet utalni a családi állapotra. A magyar-né képzős családnév, amelyet a különböző európai nyelvek általában az asszony szó hozzátoldásával oldanak meg. A nyelvtanár nem árt, ha tisztában van a céloországban szokásos vagy lehetséges asszonynevekkel. A franciában Marie Dubois, aki Jean Lenoir felesége, hívható Madame Jean Lenoir-nak, Madame Marie Lenoir-nak, Madame Marie Lenoir-Dubois-nak, és végül maradhat Madame Marie Dubois. Ezeknek az elnevezéseknek a társadalmi értéke különböző. Míg a leghagyományosabb az első, a lánykori név hozzáragasztása a férj családnévéhez az értelmiségi körökben szokásos. A lánykori név megtartása pedig a legöntudatosabb és minden valószínűség szerint a legfeministább is.

Csak utalás szintjén említeném meg, hogy a névadási szokások ismeretébe beletartozhat a régen törvénytelennek tartott gyerekek elnevezése is. Ilyenkor a francia szokások az anya keresztnévét adták családnévként tovább.

A teljes néven szólítás előfordulása a közigazgatáshoz, az iskolához, hadsereghez köthető. A névsorolvasás jelensége a franciában azért érdekes, mert ilyenkor a családnév mégis megelőzi a keresztnévet. Írásban ilyenkor vesszővel választják el a

¹ Zonabend így ír erről: „Ainsi, en France, il est courant d’attribuer une origine géographique à quelqu’un, simplement à partir de la consonance de son nom, de la même manière, on suppose une appartenance à la bourgeoisie de vieille souche à qui est nanti d’un patronyme composé, et jadis, en certaines provinces françaises, on soupçonnait d’origine bâtarde tout porteur d’un matronyme. Le nom de famille concourt à classer l’individu dans des séries – géographique, sociale, parentale – dont les connotations se révèlent, selon les époques et les groupes sociaux, positives ou négatives.” (Zonabend:11)

kettőt. A betűrendes listákban újabb, magyarok számára szokatlan elem, hogy az utcanévjegyzékekben viszont a keresztnévnél találjuk meg a keresett utcát.

A családnév generikus megszólítással való együttes előfordulása a franciában a magyarhoz képest igen sűrűn fordul elő, kivéve a köszönésben, ahol használata a társasági életben negatív társadalmi töltésű. Ezt a szabályt a legtöbb nyelvkönyv el is felejtí.

1.2. A keresztnévek esetében figyelniük kell a célnyelvre általában jellemző keresztnévadási szokásokra, például a franciában a kettős keresztnévekre, valamint, amennyire lehetséges, a névadási divatokra. A névadás tükrözheti a család társadalmi hovatartozását, vagy egyszerűen csak a vágyát, hogy egy másik általa magasabbnak értékelt rétegbe jusson.

A keresztnévvel kapcsolatban két vonatkozást kell megemlíteni a nyelvoktatás szempontjából:

- A becézések módját és gyakoriságát. A franciában például sokkal kevesebb alkalommal használnak becenevet és becenévképző rendszerük is szegényesebb, mint a magyarban. A jellegzetes alakokat viszont nem árt, ha ismerjük és tanítjuk (Fifi, Toto, Jeannot stb.).
- A keresztnéveknek a generikus megszólítási formákkal való együttes használata társadalmi különbségeket takarhat. Egyrészt így szólítja a háztartási alkalmazott a ház gyerekeit (*monsieur Pierre*), másrészt erősen pejoratív kontextust adhat jósnők vagy a prostitúcióhoz közel álló körök megszólítási formájaként.

1.3. A csúf- vagy ragadványnevek az egy közösségbe tartozók között gyakoriak, például a Franciaországban a középkor óta fennmaradt legények egyesületeiben, a hadseregben vagy az uralkodók elnevezéseiben. Néhány híresebb ismerete részben országismereti kérdés (Kis Pipin – Pépin le Bref). Az európai történelem nagy alakjainak a különböző nyelvekben megjelenő változatai nemcsak terminológiai kérdést takarnak, hanem egyszerű szintaktikai jelenséget is rejtnek, az értelmező jelző határozott névelős a főnevet követő kitételét.

2. A kedveskedő szavak

Ez a kategória nem egyezik a becézéssel. Nem egy létező keresztnév képzett alakjai ezek, hanem vagy állatnévi vagy köznévi eredetű kifejezések. Minden nyelvnek megvan a maga sajátos és le nem zárt készlete ezekből, az indoeurópai nyelvekben sok az egyezés, de néhány megdöbbentő különbséggel is találkozhatunk. Állatnévi példában a franciában szerepelhet a *mon rat* (ami nem feltétlenül „patkány”, de „mezei egér” is a *rat des champs* kifejezésben), a *ma bique* (a „kecske” nem éppen hízelgő megnevezés lenne nálunk). A magyar *mókuskám*, sőt a *mackóm* a franciában hiányozni látszik. Köznéviek a *magyar csillagom*, *bogaram*, *aranyom* stb., a franciában a *ma blonde*.

Ha rendszerezni akarjuk őket, azt kell elsősorban tisztázni, hogy esik-e nemi vagy életkori korlátozás alá a kérdéses szó. Mi az, amit általában csak nőknek mondanak (nincs-e ennek pejoratív felhangja? mit jelent, ha egy kofa szólítja az embert *aranyomnak*, vagy ha a fodrász *drágámnak* szólítja a vendégét?) és mi az, amivel a szülők becézik gyerekeiket és hány éves korukig mehet ez? Nem csak a szerelmi viszonyban lépnek ezek fel, hanem megfigyelhető a kétnyelvű anyák esetén, akik automatikusan anyanyelvükön fogják becézni a gyereküket és nem a tanult nyelven.

3. A társadalmi szerep szerinti megszólítás vagy elnevezés

Amennyiben idegent szólítunk meg, a generikus megszólítási formákat kell használnunk (uram, asszonyom/hölgyem, kisasszony, fiatalember). A magyar gyakorlat elszokott ezeknek az alkalmazásától, ami fonák helyzeteket eredményezhet. Minden egyéb főnévi megoldás a sértés kategóriájába tartozhat. Átmeneti helyzetben vannak például az egyenruhában szolgáló emberek, mint a pincérek, hordárok, akiket régen lehetett *garçon*-nak vagy *porteur*-nek megszólítani, a mai udvariassági standard szerint inkább a *monsieur*-t kell velük szemben is alkalmazni.

Külön meg kell emlékezni a szónoki megszólítások eseteiről is (*Mesdames et messieurs*).

Ide sorolhatók a nemesi címek, az egyházi vagy közjogi méltóságok, a diplomáciai tisztségviselők, a hadseregbeli és a civil rangok kifejezései. A problémakört legrészletesebben a protokoll tárgyalja, de a mindennapi életben mind a szóbeli, mind az írásbeli kommunikációban nem kis szerepet játszhatnak. Például mást kell a borítékra írni, mást a megszólításba, és mást a szövegközi megszólításba. Nyelvi szempontból nem csak terminológiai kérdés (bár kétségtelen, hogy abból a szempontból is fontos, például a regionális tisztségelnevezések a belga *bourgmestre* a francia *maire*-rel szemben), hanem bizonyos szintaktikai problémákat is felvet. Milyen névmásokat és milyen jelzőket használhatunk velük? Például a magyar *Tisztelt uram!* megfelelői a különböző nyelvekben.

Itt kell említést tenni a jelenkori férfi-női egyenlőség nevében folytatott csatározásokról a foglalkozásneveket érintően. A franciában az utóbbi évek hozadéka a miniszter nőnemű formájának a kurrens használata, szemben a francia Akadémia álláspontjával (tanár/tanárnő).

4. A rokonságnevek

Az egyenes ági és beházasodott rokonok megszólítására számos variáns létezik. A franciában bizonyos társadalmi különbségek is mutatkozhatnak aszerint, hogy *grand-mère*-nek, *mamie*-nek vagy *mémé*-nek szólítjuk a nagymamát. A *néni*, *bácsi* megszólítás legtöbbször nem lehetséges. A vérszerinti nagybácsinak még lehet *tonton Jean*-t mondani, de a szomszédra ez már nem vonatkozik. A gyerekek megnevezése sorrendiségük szerint nehézkes. Egy-egy fokot tud csak megkülönböztetni, a nagyobbik nővérem és a kisebbik nővérem között nem tud különbséget tenni. Fontos tudnivaló a házas vagy élettárs megnevezése a bemutatás pillanatában vagy harmadik személyű említésben. A *ma femme* semleges hangzású, a *mon épouse*-zal szemben, amelynek kispolgári konnotációja alakult ki, a *ma légitime* meg egyenesen népi, a *conjoint* hivatalos jellegű.

b) a névmási rendszer

A legtöbb indoeurópai nyelv, de a magyar névmási rendszer is a tegezés/magázás megkülönböztetésére épül. Azokban a nyelvekben, így például az angolban is, ahol nincs már differenciált alak, más, főnévi megszólítási formák hozzátevésével tudják érzékeltetni a hierarchikus vagy érzelmi távolságot (anekdota a *boy*-ról, ERVIN-TRIPP). A spanyolban, bár létezik magázódó alak, használata igen korlátozott a tegeződő formával szemben. A franciában a magázódó alak

az általánosabb és a semleges forma az idegen közötti kommunikációban. A tegezés használata korlátozott a beszélők viszonyának vagy a társadalmi miliónek a függvényében. Például egyes nagypolgári vagy arisztokrata családokban szokásos családon belüli magázódás. A munkahelyi tegeződés nem automatikus, sőt barátok között is elképzelhető a magázódás. A magyarban az utóbbi években tapasztalható tendencia a tegeződés terjedésére elsősorban nemzedéki kérdés. A tegeződés bántó jellege tükröződik a „letegez” kifejezésben, amit azonban inkább sértett idősebbek szájából lehet hallani, mint fiatalokéból. Külföldiek számára a magyar magázódási rendszer igen bonyolult, nem csoda, hiszen az anyanyelvi beszélők fejében is kevésbé tudatosult a helyes használat. A maga és ön formák határozott megkülönböztetésében többféle, már-már elfeledett szempont játszik szerepet.¹

Túl az egyes formák megkülönböztetésén ügyelni kell az együttes előfordulásokra. DENIS GUIGO vállalati környezetben folytatott tanulmányában nyolc esetet különböztetett meg.²

A változói a *Monsieur/Madame/Mademoiselle*, a családnév, a keresztnév és a tegezés/magázás voltak.

Férfiak

	1.	2.	3.	4.	5.a	5.b	6.	7.	8.
V	+	+	+	+	+	+			
Monsieur	+	+							
Családnév		+	+				+		
Keresztnév					+	+			+
T							+	+	+

- 1) A távolságtartás, a személytelen udvariasság esete.
- 2) Tiszteletteljes stílus.
- 3) Katonás megszólítási mód.
- 4) Udvarias középút.
- 5) Amerikainak nevezi a keresztnévnek a magázással elegyített formáját.
 - a) amikor a főnök magázza, de keresztnéven szólítja beosztottját (általában a titkárnőjét), aki viszont Monsieur X-szel válaszol;
 - b) Itt különböző neműek közötti kölcsönös keresztnévhasználatról van szó.
- 6) Haveri.
- 7) Az előzőnél még közelebbi forma, kollégák között ez a maximális bizalmasság. Ez a pajtási stílus.
- 8) Baráti a stílus, nem hivatalos szférában, baráti rokoni kapcsolatok esetén. Világosszürkével jelöltem a hierarchikus (kor vagy pozíció) különbséget, sötét-szürkével pedig a különböző nemű résztvevőket. A vastag vonallal keretezett rész jelöli a két paraméter kereszteződését.

¹ A magyarban két tanulmány ad fogódzót a névmáshasználatra az egyik Sinór Dénes cikke, a másik a Nyelvi illetmen. Lásd bibliográfia.

² Gandouin idézi, 1991:85-87.

Nők

	1.	2.	3.	4.	5.c.	6.	7.	8.
V	+	+		+	+			
Monsieur	+	+						
Családnév		+						
Keresztnév					+			+
T							+	+

Az előző táblázathoz képest itt feketével jelöltem azt a két kategóriát, amely nők között elképzelhetetlen. A táblázat ugyanakkor nem tünteti fel az 5.a. esetét, amely azonban elképzelhető. A női főnök is szólíthatja keresztnéven beosztottját, anélkül, hogy a keresztnévhasználat kölcsönös lenne. Az 5.c. az az eset, amikor hasonló korú és rangú nők közelebbi, de még nem baráti viszonyban vannak, esetleg kollégaként.

A tegezés-magázás mint probléma a magázásról tegeződésre váltás nyelvi és kulturális feltételeit érinti. Ritkán, a felnövő lányok esetén következhet be a tegeződésről a magázódásra váltás is.

A megszólítás kényességét játszhatják ki az ún. harmadik utas megoldások, amikor is harmadik személyűvé alakítva szólítjuk meg azt, akinek nem tudjuk, mit is mondjunk. Ez az eljárás a magyarban is ismert, például a tanárok megszólításában, tipikusan felfelé történő kommunikációban. A magyar „tetszikelés” is ebből a forrásból ered. Ennek az eljárásnak másik megjelenési formája a diplomáciában szokásos körülírás (Öexcellenciája + e. sz. 3. szem.), illetve a háztartási alkalmazottnak a munkaadójával szemben használt „Monsieur a sonné?” szerkesztésű mondata. Végül a kedveskedés egyik módja is lehet, elsősorban gyenge pozícióban levő felé, gyerek, öreg vagy beteg címmel.

II. A nyelvoktatási alkalmazás

Az osztálytermi kommunikáció nagyon kevésféle megszólítást tesz lehetővé, azokat viszont jó lenne erőltetni, mert a magyar hallgatók nem hajlamosak megszólítani a tanárt. (*Monsieur/madame* – és nem *monsieur le professeur*, mivel, mint ismeretes, az csak az egyetemi tanároknak jár.) Aktívan megint a szerepjátékok, passzívan az eredeti hang-, videoanyagok, sőt a sajtó szolgáltatnak forrást. Fordításból szokott problémát okozni, hogy a francia újságcikk esetleges tiszteleti formáját *úr*-nak lefordítják. Erre fokozottan oda kell figyelniük. További kutatásoknak kellene a sajtóban alkalmazott megszólítási és említési módokkal foglalkoznia.

A szempontok, amint az elemzésben is, a helyszín és kapcsolat jellegének a figyelembevését jelentik. Ezenkívül szinte nem került szóba a vizsgált könyvekben, az amúgy örökzöld nőkérdés ellenére, a férfi és női foglalkozásnevek körüli ma is alakulóban levő vita. Mielőtt nőiesítve tanítanánk meg mindent, legalább mint tanároknak tudnunk kell, hogy nem feltétlenül ez a helyes (a norma által elfogadott alak). Természetesen kérdés, melyik testületet találjuk mi mérvadónak, legitimnek a kérdésben. A kétségtelenül ebben a kérdésben konzervatív

Akadémiát vagy a magukat modernnek tartó politikusokat. A tanárszakos hallgatóknak pedig szükséges lenne a téma frankofón vetületével is megismerkedni, azzal együtt, hogy a franciaországi normának kell számukra dominálnia.

Középfokon nem kell súlyt helyezni a protokolláris megszólításokra, amelyek csak a diplomáciában jelenthetnek fejtörést (*monseigneur, son excellence* stb.). Azonban itt is a tanár- vagy fordítószakosoknak szükségük lehet a lehető legkiemertőbb ismeretekre, vagy legalábbis a források megadására.

Teljesen elsikkad a könyvekben a családnév, keresztnév, teljes név használati megoszlására való kitérés, nem kerül szóba a névsorolvasás, nincs személyazonosság-megállapítás stb. Interkulturális szempontból jó lenne, ha a tanárképzésben a névtan, ha bármilyen kicsi, de mégis szerephez jutna. A „beszélő” nevek a regionális hovatartozás, a nemzetiségi vagy más néphez tartozást kifejező nevek felismerését, a keresztnévadási divatok változásainak szociolingvisztikai megközelítését nem ártana kutatás és tanítás tárgyává tenni.

A tegezés-magázás kérdése alapvető interkulturális különbség a két kultúra között. A téma különösen fontos a fiatalok számára, akiket korosztályi tegeződésük megakadályoz abban, hogy a felnőtt normát jól alkalmazzák. Két magyar fiatal sosem magázná egymást úgy, ahogy ez teljesen természetes a franciák között. A barátság magázódó formája nálunk teljesen kiveszik az idősebb generációval, ezért a francia standard eltéréseire fokozottan kell ügyelnünk. Egyik francia tankönyvsorozat sem hangsúlyozza a kérdést, éppen a láthatatlan evidenciája miatt. Ennél meglepőbb a France-Euro-Express hozzáállása a kérdéshez. Ez valószínűleg szintén a szerzők életkorával magyarázható. Ők annak a 68-as generációnak a tagjai, amelyek tagjai között a tegeződés még a franciák között is általános volt.

Összességében elmondható, hogy a különböző nyelvekben használt megszólítási és említési módok ismeretének a nyelvoktatás szerves részévé kellene válnia. Ehhez azonban olyan minőségi változásokra lenne szükség, amelyeknek a tanárképzésben kellene végbemenniük.

Bibliográfia

- BRAUN, FRIEDERIKE: *Terms of Address. Problems of patterns and usage in various languages and cultures*, Berlin/New-York/Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1988.
- BROWN, R., GILMAN, A.: A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: Pap és Szépe, 359-388., 1975.
- ERVIN-TRIPP, S.: A szociolingvisztikai szabályokról: váltogatás és együttes előfordulás. In: Brown és Ford, 1979.
- KERBRAT-ORECCHIONI, CATHERINE: *Les interactions verbales*. vol. I. 318. p. vol. II. 1992, vol. 3. 1994. 343 p. Presses Universitaires de Lyon. Lyon, 1990.
- DEME LÁSZLÓ, GRÉTSY LÁSZLÓ, WACHA IMRE (szerk.): *Nyelvi illemtan*. Szemimpex, Budapest, 1996.
- SINOR DÉNES: A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közötti időben. Budapest, Akadémiai Kiadó, Nyelvtudományi Értekezések 83:545-62., 1974.
- ZONABEND, FRANÇOISE: Le nom de personne. *L'Homme*, oct-déc. 1980., XX (4), pp.7-43.